Kubiak, Władysław

Nowe badania w Aleksandrii w zakresie archeologii islamu : szkic

Światowit 41/Fasc.A, 15-25

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Władysław Kubiak (†)

NOWE BADANIA W ALEKSANDRII W ZAKRESIE ARCHEOLOGII ISLAMU (szkic)

Głównym tematem tego komunikatu będą prace w dziedzinie archeologii islamu podjęte w ramach badań Aleksandrii przed blisko rokiem i ich dotychczasowe rezultaty. Jednak przebieg obecnej konferencji i kilkakrotnie poruszana w niej problematyka badawcza dotycząca miast, tak częsta ze zrozumiałych względów w archeologii historycznej, skłania autora do rozpoczęcia swego referatu od kilku wstępnych uwag poświęconych raczej mało znanemu zagadnieniu rozwoju miasta w świecie islamu. Miasto od samego zarania jego istnienia odgrywało w nim niezwykle doniosłą rolę; w pewnym uproszczeniu całą cywilizację islamu można nawet określić mianem cywilizacji miejskiej, nie negując, naturalnie, ważnej roli jaką odgrywały w niej społeczności rolnicze i pasterskie.

Miasto muzułmańskie, jak dla uproszczenia będziemy je zwali w dalszym ciągu tego szkicu, często stanowiło kontynuację starszego miasta bliskowschodniego i śródziemnomorskiego, od którego jednak różniło się zasadniczo. Odmienności te — szczególnie duże w porównaniu z miastem hellenistyczno-rzymskim — widoczne są w wielu dziedzinach, nie tylko w stylu i rodzajach budownictwa, w urbanistyce i systemach urządzeń użyteczności publicznej. Różne są, co jest szczególnie ważne z historycznego punktu widzenia, także układy społecznych i struktury zawodowej, inny sposób zarządzania municipiami, inne funkcje i infrastruktura ekonomiczna, kultura, ideologia i organizacja polityczno-militarna.

Nie sposób oczywiście w tym miejscu szczegółowo omówić nawet części owych nader skomplikowanych zagadnień obejmujących również różnice wynikające z odmienności lokalnych środowisk naturalnych, w których miasta muzułmańskie się kształtowały jak i niejednakowo przebiegającej ewolucji w czasie. Miasta te bowiem, w przeciwieństwie do tego, co się o nich niekiedy mówi, nie były organizmami statycznymi, nie podlegającymi istotnym zmianom w miarę zachodzących przeobrażeń społecznych, gospodarczych i politycznych. Nie jest tu również możliwe omówienie różnic między miastami muzułmańskimi a miastami wcześniejszymi, rozwijającymi się przed islamem. Nie jest to zresztą naszym celem, choć nie od rzeczy będzie w tym miejscu zaznaczyć, że zagadnienia te, ciągle jeszcze nie są dostatecznie zbadane Na tym miejscu pragnę jedynie tytułem wstępu podać kilka faktów, postawić kilka hipotez i zadać kilka pytań, które mogą łączyć się, choćby częściowo, z Aleksandrią i prowadzonymi tam badaniami.

Niewątpliwie — tak jak w innych cywilizacjach w których rozwoju struktury miejskie odgrywały ważną lub nawet podstawową rolę — również w cywilizacji muzułmańskiej można wyodrębnić szereg ich typów, niekiedy różnie w nauce in-

terpretowanych i klasyfikowanych, zależnie od kryteriów, wykorzystywanych przy ich rozpatrywaniu, jak i cech uznawanych za szczególnie istotne. Zarówno te cechy i kryteria, jak i wiążąca się z zagadnieniem terminologia nigdy *notabene* nie zostały precyzyjnie określone, co nieraz sprawia badaczowi trudności nie tylko natury semantycznej, czy metodologicznej, ale również merytorycznej. Taki stan rzeczy może niejednokrotnie nasuwać wątpliwości i prowadzić do pozornej różnicy zdań, a nawet — szczególnie wśród niespecjalistów — do rozmaitych nieporozumień. Niemniej istnieją też oczywiste cechy interesujących nas miast historycznych, takich jak ich przybliżony wiek, charakter zabudowy, urbanistyki, przeważający typ gospodarki, główne funkcje społeczne, rodzaj środowiska naturalnego otoczenia itd., które pozwalają na wprowadzenie pewnych podziałów pomocnych w ich badaniu, lub opisie.

I tak można na przykład, biorąc pod uwagę kryteria przede wszystkim historyczne, wydzielić z ogółu kilkuset znanych miast muzułmańskich miasta trwałe, do których zalicza się między innymi miasta — niezbyt zresztą liczne na tym terenie o tak starej cywilizacji miejskiej, jakimi są ziemie podbite przez Arabów i ich późniejszych spadkobierców — o rodowodzie hellenistyczno-rzymskim, jak choćby właśnie Aleksandria czy Antiochia, lub znacznie od nich starsze: Damaszek, Jerozolima, Aleppo i inne, nie mówiąc już o Jerychu. Do kategorii tej należą również miasta powstałe w epoce islamu, jak Bagdad, Mosul, Ramla, Wielki Kair itd. Można wydzielić liczną grupę miast bardziej efemerycznych, powołanych do życia dla celów dynastycznych, a następnie opuszczonych, jak na przykład druga iracka stolica Abbasydów Samarra, jeszcze wcześniejszy z czasów Omajjadów — Wasit, satelitarne miasta Fustatu, `Askar i Qatai`, Heluan, krótkotrwałe stolice Ifriqiji, dzisiejszej Tunezji: `Abbasija, Raqqada, Sabra-Mansurija, Mahdija i inne. Ta ostatnia kategoria jest, jak się zdaje, o tyle interesując, że wszystkie te przykładowo wymienione miejscowości, jak i inne do nich podobne, nigdy nie były miastami w pełnym tego słowa znaczeniu. Były to, głównie lub wyłącznie, rezydencje władców i ich cywilnego i wojskowego otoczenia, pozbawione na ogół rozwiniętej infrastruktury ekonomicznej tak charakterystycznej dla miejskich struktur w świecie islamu.

Tymczasem jednak te ogólne rozważania nie są naszym celem. Wróćmy do miast należących do tej kategorii, do której możemy zaliczyć Aleksandrię, tj. miast starożytnych przejętych przez islam i zaadoptowanych do nowej, stworzonej przez podbój arabski sytuacji geopolitycznej.

Nie mogąc wdawać się w szczegółowe rozważanie zmian w rzeczywistości starożytnej i — w tym przypadku niemal równoważnej w kategoriach miejskich — wczesnochrześcijańskiej w stosunku do zastępującej ją nowej rzeczywistości arabsko-muzułmańskiej, musimy ograniczyć się jedynie do kilku stwierdzeń natury ogólnej. I tak we wszystkich zaadoptowanych przez islam miastach z biegiem czasu ulega zatarciu regularna sieć ulic miejskich. Proces ten przebiega jednak w różnym tempie. Znika też nieodmiennie z ulic ruch kołowy szybko zastępowany przez zwierzęta juczne. Ulega również zakłóceniu i powolnemu zanikowi funkcjonowanie sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. Stopniowo zmienia charakter monumen-

talna architektura — meczet rozłożony horyzontalnie na dużej przestrzeni ze swym wertykalnym akcentem, jakim staje się minaret zastępuje dawną świątynię i późniejszy kościół z jego wieżami. Radykalnie zmieniają się proporcje między własnością municypalną, która szybko znika, a prywatną, lub prywatno-państwową reprezentowaną przez własność kalifa, sułtana, lub ich namiestnika. W aspekcie funkcjonalnym ogromnie wzrasta rozmiar i znaczenie w tkance miejskiej budownictwa związanego z działalnością rękodzielniczą i handlową i, zupełnie inaczej, bo w sensie filantropijnym i religijnym rozumianego, obfitego budownictwa użyteczności publicznej. Tak więc rośnie zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w proporcjach ilość sklepów, bazarów, hal targowych, z grecka nazywanych *kajsarijami*, a także warsztatów rzemieślniczych i manufaktur zajmujących się produkcją cukru, mydła, papieru, masy szklanej, tkanin, często luksusowych wyrabianych pod nadzorem państwa i na jego użytek. Rośnie liczba szpitali, przytułków, zajazdów dla pielgrzymów i zamiejscowych kupców, łaźni; coraz więcej jest z biegiem czasu szkółek koranicznych i kolegiów religijnych, często przybierających formę monumentalnych *madras*. Natomiast z ulic i placów miejskich zupełnie znikają dawne monumentalne *nymphea* i fontanny publiczne, już to przybierając skromniejszą formę *sabili*, już to kryjąc się na dziedzińcach i w ogrodach zamożnych domów i pałaców. Znaczenia nabiera budownictwo militarne: mury miejskie z bramami, nie mniej świetnie zdobionymi, jak dawniej rzymskie, oraz cytadele. Bez śladu znika natomiast wszelka władza municypalna z własnymi finansami i służbami. Organizowanie, finansowanie i zarząd niezbędnymi dla życia miejskiego służbami staje się jednym z obowiązków władcy lub jego lokalnego przedstawiciela. Same służby miejskie zmieniają swój charakter — do ich obowiązków, oprócz normalnych funkcji porządkowych, zapewnienia bezpieczeństwa i kontroli rynku, dochodzi teraz jeszcze funkcja strzeżenia zasad moralności narzucanych przez prawo religijne.

Te wszystkie przeobrażenia objęły, oczywiście również Aleksandrię, lecz nie zawsze przebiegały one tu równie szybko i w tym samym zakresie, co w innych ośrodkach. I tak na przykład starożytna siatka ulic przetrwała w tym mieście w zasadzie aż do jego upadku. Pisałem o tym w innym miejscu obszerniej, nie ma więc potrzeby powtarzać tego tutaj, warto natomiast, jak mi się zdaje, określić ściślej pozycję tego miasta w egipskiej prowincji Kalifatu i w ramach późniejszego niezależnego Państwa Egipskiego, oraz jej rolę gospodarczą, tak dobrze odzwierciedloną przez znaleziska archeologiczne i dodatkowo naświetloną informacjami w źródłach pisanych.

Faktem jest, że w wyniku zdobycia Egiptu przez Arabów ok. roku 642 Aleksandria straciła naczelną pozycję w kraju na rzecz nowo założonej stolicy — Fustatu, prekursora ufundowanego w X wieku w pobliżu Kairu. Jednakże Aleksandria długo jeszcze zachowała pozycję drugą. Straciła ją dopiero w znacznie — jak się na ogół przyjmuje — późniejszym średniowieczu na rzecz lepiej przystosowujących się do zmienionej sytuacji geopolitycznej kraju miast Górnego Egiptu i wybrzeża śródziemnomorskiego. Teza ta jednak moim zdaniem nie musi wcale być prawdziwa w odniesieniu do czasów utracenia przez Egipt niezależności w 1517 r.

Pewne jest natomiast, że dopiero XIX wiek i rozwijająca się nowoczesna gospodarka przywróciły jej dawną, drugą pozycję, niezachwianie utrzymywaną do dzisiaj.

Podbój arabski pozbawił miasto znacznej części ludności szczególnie greckiej, która masowo wyemigrowała do Bizancjum i tej, która związana była z garnizonem bizantyjskim, z dawnymi władzami oraz z kościołem ortodoksyjnym. Miasto opuścili naturalnie również wielcy posiadacze ziemscy i ogólnie ludzie najzamożniejsi, z wyjątkiem hierarchii urzędniczej i kościelnej (monofizyckiej), które podjęły współpracę z Arabami. Jednak pozycja strategiczna Aleksandrii i jej rola militarna w dalszych podbojach na ogromnych obszarach Zachodu a także organizowane tam łupieskie wyprawy morskie zapewniły miastu jeszcze co najmniej stuletni okres wielkiego dobrobytu.

Władza militarna w mieście należała do namiestników, rezydujących w Fustacie, jednak administracyjnie, a także, zapewne w świadomości ludzi miało ono szczególny status, nie należało bowiem do żadnej prowincji będąc niejako *ad Aegyptum*, jak w starożytności i co najmniej do 2 połowy X w. takim pozostało. Być może jeszcze w wiekach XI i XII, za Fatymidów miasto charakeryzowało się odrębnością nieporównywalną z jakimkolwiek innym miastem w Egipcie. W administrowaniu sprawami cywilnymi, a zapewne również w sprawach gospodarczych i użyteczności publicznej, początkowo duży udział miał patriarcha monofizycki (koptyjski), a od roku 727, po reaktywowaniu również ortodoksyjny, (grecki), o wiele jednak mniej wpływowy. Wskazuje na to notowana przez wiarygodne źródło odbudowa za patriarchaty Sinatiusa (Szenudy) I, tj. między rokiem 859 a 880, podziemnego akweduktu miejskiego majwyraźniej zaniedbanego przez władze arabskie. Oczywiste wydaje się jednak, że znaczenie i wpływ na bieg spraw miejskich hierarchii chrześcijańskiej musiały z biegiem czasu maleć i w miarę postępującej islamizacji kraju coraz więcej spraw przechodziło pod bezpośredni zarząd islamskiego władcy.

Względny dobrobyt miasta i jego połowiczna autonomia w pierwszych wiekach ery muzułmańskiej nie przyniosły oczywiście powrotu do dawnej świetności, nawet tej, trochę już podupadającej, z czasów rządów Bizancjum. Nie pozwoliła na to zmiana ogólnej sytuacji geopolitycznej w basenie Morza Śródziemnego, a przede wszystkim zmiana kierunku dróg handlowych, szczególnie tej, którą odpływało egipskie zboże, główne źródło bogactwa Aleksandrii w poprzednim okresie. Można bowiem wierzyć lub nie wierzyć w tezę Pirenne'a, niewątpliwym jest jednak fakt ogromnego ograniczenia wymiany handlowej południa z północną częścią Śródziemnomorza. „Wymiana dóbr" drogą najazdów pirackich niewątpliwie chwilowo wzbogacając nadmorskie miasta muzułmańskie, w pierwszym rzędzie Aleksandrię, nie rozwiązywała sytuacji na dłuższą metę. To też liczba ludności miasta stale malała, by zatrzymać się na poziomie 60-70 tysięcy. Taka przybliżona liczba wynika z analizy kurczącego się obszaru miejskiego. Dzielnice położone dalej od wybrzeża morskiego wyludniały się, stare mury obronne stawały się zbyt obszerne dla skutecznej obrony. W efekcie na skutek zagrożeń, z jednej strony ze strony Bizancjum, z drugiej — wrogów wewnętrznych, w latach 858 i 866 zbudowano dwie

linie nowych murów ograniczających obszar zmniejszony do około czwartej części poprzedniego terytorium, a i to o niezbyt zwartej zabudowie, o czym świadczą odkryte w trakcie wykopalisk fragmenty muzułmańskich cmentarzy usytuowanych w obrębie murów miejskich.

Początkowy gwałtowny regres obszaru miasta, jak się zdaje, nie miał się już nigdy powtórzyć, choć nieraz jeszcze zdarzały się pewne zmiany obszaru zwartej zabudowy wynikające z nawiedzających miasto kataklizmów, takich jak fale epidemii, głodu, lub najazdy. W granicach nowych murów miasto przetrwało około siedem stuleci. Bliższa data ostatecznego upadku miast i przejścia w fazę osady rybacko-rzemieślniczej o ludności nie przekraczającej 5-7 tysięcy dusz, jest nie do ustalenia. Wiadomo jednak, że osadnictwo prawie całkowicie wyniosło się poza obręb średniowiecznych murów, *notabene* zachowanych w dobrym stanie aż do XIX w., na teren mierzei która zajęła miejsce starożytnego Heptastadionu – mostu prowadzącego na Faros.

Gospodarka średniowiecznego miasta, co potwierdzają źródła pisane oraz materiały wykopaliskowe, a więc także i jego dobrobyt zależne były przede wszystkim od rozwoju handlu, głównie tranzytowego. W mniejszym stopniu było to rzemiosło (źródła mówią tylko o tkactwie).

Na Kom el-Dikka niestety niewiele zostało z górnych warstw, które nawarstwiały się jeszcze przez następne 3-4 wieki aż do wysokości ponad 30 m., a których zawartość została wywieziona przez władze. Jedyne, czego na obecnym etapie badań można się spodziewać to odkrycie wkopów wykonanych przez poszukiwaczy budulca i skarbów działający w tych późniejszych okresach i zawierające ówczesny materiał. To mogą wykazać jednak dopiero przyszłe wykopaliska.

Przygotowany do uporządkowania i przesortowania materiał archeologiczny zdeponowany był w dwóch magazynach naziemnych Misji na terenie Komu el-Dikka, w trzech pomieszczeniach podziemnych (w łaźniach) oraz w magazynie Egipskiej Służby Archeologicznej, gdzie zdeponowane zostały przedmioty zainwentaryzowane. Teoretycznie tworzą go tzw. zabytki studyjne, bez wartości muzealnej, nie pozbawione jednak, przynajmniej częściowo, również pewnych walorów artystycznych, pochodzące 33 lat wykopalisk Polskiej Misji i zachowane do dalszych badań. Wydaje się jednak, że znaczna zachowana część materiału to:

1. Ogromna ilość ceramiki niedekorowanej, nieglazurowanej, codziennego, w dużej części kuchennego użytku. Ważna ta kategoria zabytków, najobficiej we wszystkich warstwach występująca jest niestety najgorzej udokumentowana. Jako grupa wśród materiału muzułmańskiego najmniej zbadana, najrzadziej opisywana i publikowaną, przedstawia największe trudności przy datowaniu i klasyfikacji. Składają się na nią głównie różnokształtne naczynia egipskie z okresu średniowiecznego i, w mniejszej ilości, importowane. Dość duży procent tej ceramiki stanowią:
   a) fragmenty pochodzące z okresu przejściowego (połowa VI - VII w.), niedekorowane, lecz tylko żłobkowane na kole garncarskim, niekiedy zaliczane do ceramiki późnorzymskiej lub koptyjskiej. W sytuacji braku od-

powiedniej dokumentacji archeologicznej grupa ta jest bardzo trudna do poprawnej klasyfikacji i ścisłego datowania;

b) fragmenty i naczynia ceramiki stołowej (tzw. rzymska C i typy pokrewne) również z okresu przejściowego, której znaczną część na podstawie analogicznego materiału z Fustatu i publikacji tego typu ceramiki z Komu el-Dikka można chronologicznie zaliczyć do epoki wczesnomuzułmańskiej;

c) nieliczna grupa ceramiki stołowej, malowanej głównie z rejonu asuańskiego i z Nubii;

d) różne naczynia oraz fragmenty czerwono- i szarościenne, egipskie, często zapewne lokalnej produkcji, z okresu IX-XIV w. obejmujące wiele typów i form, pozbawione prawie zupełnie dokumentacji.

2. Olbrzymia i zróżnicowana grupa ceramiki artystycznej i półartystycznej, szkliwionej. Główne typy tej ceramiki, z wyjątkiem fragmentów niektórych rodzajów naczyń importowanych, są w zasadzie najłatwiejsze do klasyfikacji i przybliżonego datowania ze względu na jej charakterystyczne cechy typologiczne, dekoracje, bogaty materiał porównawczy i obszerną literaturę. Najważniejsze jej rodzaje pochodzą z grupy ceramiki egipskiej (bez uwzględnienia licznych podtypów reprezentowanych nieraz kilka tysięcy fragmentów:

a) półszkliwiona ceramika, zdobiona nieregularnymi plamami ołowiowej polewy w barwach zielonej, żółtej, brązowej, niekiedy z białym pigmentem. Jeden z najwcześniejszych typów, do produkcji której wykorzystywano naczynia, głównie talerze i misy, typu późnorzymskiego wytwarzane w okręgu asuańskim. Występuje od VIII w. Typ ten przez Rodziewicza, chyba niesłusznie, nazwany "koptyjskim", reprezentuje raczej najwcześniejszą fazę ceramiki muzułmańskiej;

b) drugi, bardzo wczesny typ, pokrewny pierwszemu. Prostsze formy jednobarwne, głównie z zieloną, czasem brązową ołowiową polewą. Lepsze egzemplarze z wypukłym ornamentem wytłaczanym, niekiedy zoomorficznym, także z dodanym lustrem, zwłaszcza w Iraku. W Egipcie często na naczyniach asuańskich. Występuje od VIII w.;

c) wielobarwna z cynową polewą, naśladownictwo importowanych naczyń chińskich epoki T'ang. Występuje od IX w., przeważnie w formie mis;

d) tzw. ceramika lustrowana; nieliczne fragmenty z epoki Tulunidów, częstsze fatymidzkie;

e) tzw. *fajjumi*. Wielokolorowa, szkliwiona polewą cynową. Występuje od X w. w wielu odmianach;

f) fatymidzkie *sgraffito* z Fustatu pod szklistą polewą w różnych barwach, niekiedy z brzegiem pokrytym szkliwem o innej barwie z dodatkiem cyny. Połowa X - XI w.;

g) monochromatyczna żółta z okolic Asuanu. Szkliwo z dodatkiem cyny, często pośledniego gatunku. XI w.;

h) ejjubidzka, lub późno fatymidzka podszkliwnie malowana na angobie brązowo-manganowym pigmentem. Głównie XI w.;

i) ejjubidzka naszkliwnie malowana;

j) monochromatyczna różnych barw i okresów, lecz nie wcześniejsza niż X w., w tym duża grupa naśladownictw późniejszych chińskich *seladonów*;
k) naśladownictwa *seladonów* z podszkliwnym reliefem;
l) mamelucka podszkliwnie malowana, niebiesko-czarna na białym tle;
m) mamelucka: *sgraffito* i *półsgraffito* (kilka podtypów); z jasną angobą pokrytą polewą ołowiową o barwie musztardowej, brązowej, lub zielonej, często z brunatnym ornamentem;
n) mamelucka malowana białą angobą pod szklistą zielonąpolewą;
o) mamelucka malowana czarnym pigmentem pod szklistą polewą ciemnozielonej, rzadkiej jasnozielonej barwy;
p) półartystyczne naśladownictwa ceramiki magrebińskiej;
q) różne typy i podtypy ceramiki półartystycznej zapewne w części lokalnej produkcji z rejonu aleksandryjskiego.

Z ceramiki szkliwionej, importowanej najczęstsze rodzaje to:
a) różne typy porcelany i *seladonów*, a także wyrobów kamionkowych z czasów dynastii T'ang, Sung-Juan i Ming;
b) ceramika, zwana dla uproszczenia „bizantyjską", głównie z XII-XIII w.: cypryjska, konstantynopolitańska, anatolijska, z miast Krzyżowców w Syrii-Palestynie, etc.;
c) ceramika hiszpańska: lustrowana z Andaluzji; protomajolika z okolic Walencji i z Katalonii i in.;
d) z Tunezji: wczesna z Mansurii i tak zw. hafsydzka;
e) wczesnoitalska i sycylijska protomajolika, (m. in. typ dawniej uważany za wyrób z Atlitu).

Poza powyższymi wydzielono niewielkie ilości fragmentów ceramiki z krajów śródziemnomorskich i bliskowschodnich, na razie niezidentyfikowanych. Do grupy ceramiki należą jeszcze dwie kategorie przedmiotów klasyfikowane oddzielnie. Są to: a) lampki oliwne, b) naczynia sferokoniczne.

Powyższy materiał zabytkowy o ogromnej wartości naukowej w ilości zapewne przekraczającej 10.000 sztuk składa się w przeważającej części z niewielkich fragmentów, niekiedy także z naczyń całych oraz fragmentów mówiących o kształcie naczyń, mogących służyć do ich rekonstrukcji. Materiał został prawie w całości przejrzany i w znacznej części posortowany. Przejrzano również, choć ich nie sortowano, przedmioty inwentaryzowane i przechowywane w magazynie Egipskiej Organizacji Starożytności.

Poklasyfikowany materiał został przepakowany, umieszczony w mocnych, dobrze oznakowanych workach plastykowych i zdeponowany w jednym z podziemnych pomieszczeń w łaźniach. Oddzielnie złożono materiał maghrebiński (gł. hiszpańsko-tunezyjski). Również odzielnie, w magazynie naziemnym jest przechowywana część lampek oliwnych (importy tzw. bizantyjskie). Zdeponowano tam także następujące grupy materiału: ceramikę z epoki Fatymidów/Ejjubidów, ceramikę lustrowaną, warianty najważniejszych typów egipskich lampek oliwnych i rzadkie,

niepublikowane ich typy, a również wybrane egzemplarze naczyń sferokonicznych i, ze względu na jej wysoką wartość zabytkową (i handlową) ceramikę dalekowschodnią. W magazynie naziemnym pozostawiono również zabytki nie ceramiczne wstępnie określone jako, przynajmniej w części, muzułmańskie ze szkła, z drewna, z kości, z metalu, kamienia, stiuku i in.

Rozpoczęta klasyfikacja nastręczającej duże trudności ceramiki niepolewanej musiała niestety zostać przerwana z powodu zbliżającego się terminu wyjazdu z Aleksandrii. Z wyjątkiem opisanych i pozostawionych do fotografowania naczyń, cała ta duża kategoria znalezisk została zdeponowana w osobnym magazynie podziemnym.

Główną metodologiczną przyczyną utrudniającą klasyfikację zachowanego materiału w trakcie przedstawionych wyżej prac, która będzie się szczególnie dawała odczuć w trakcie przyszłych prac nad przygotowywanie go do publikacji, zwłaszcza w przypadku mniej znanych kategorii przedmiotów, jest brak dokładnych danych zarówno lokacyjnych, poziomych, jak i, co jeszcze ważniejsze, stratygraficznych dla co najmniej 90% zabytków z warstw muzułmańskich. Dokładnych metryk albo nigdy nie było, albo były nie dość precyzyjne, w części uległy zniszczeniu, albo są bezużyteczne (tak na przykład jest w przypadku materiału z wykopalisk prowadzonych przez niżej podpisanego w latach 1963-1966 — z tego okresu nie zachowały się żadne dzienniki wykopaliskowe). Jedyne wartościowe dane pochodzą z sondaży i wykopów prowadzonych w latach 1986 i 1987 m.in. dla bliższego określenia zawartości i uściślenia stratygrafii wyższych warstw Komu. Wykopy wykonano pod ścisłą kontrolą archeologiczną, a materiał z poszczególnych warstw i odcinków został posegregowany na podstawie kryteriów typologicznych i przechowany w oddzielnych szczegółowo oznakowanych torbach. Mimo, że przygotowany przez niespecjalistę w dziedzinie ceramologii muzułmańskiej, w wielu przypadkach stanowił jedyny punkt archeologicznego odniesienia w trakcie segregacji przemieszanego i często niezbyt charakterystycznego materiału ceramicznego. Bardzo pomocny materiał ten stanowi jednak jedynie niewielki procent całości ceramiki i nie jest w pełni reprezentatywny, toteż przed przystąpieniem do ostatecznego przygotowania zabytków do publikacji konieczne będzie wykonanie dodatkowych sondaży kontrolnych, tym razem już pod fachowym nadzorem specjalistów w dziedzinie archeologii islamu. Takie prace planuje się przeprowadzić w przyszłym roku, gdy przystąpi się do usuwania warstw średniowiecznych w centralnej części terenu koncesji wykopaliskowej, po usunięciu nie nadających się już do dalszego użytkowania, ze względu na ich stan techniczny, magazynów Misji.

Ilustracje:

Fig. 1. Kom el-Dikka w Aleksandrii.

Fig. 2. Schemat uwarstwienia Komu el-Dikka w południowo-wschodniej części:

1. Wczesnomuzułmańskie pochówki, zwykle w grobach wciętych w starsze płytowania i gruzy: tzw. Dolna Nekropola;
2. Wczesne nieorganiczne gruzowisko; ca 750-850;
3. Średnia Nekropola; ca 850-950;
4. Wypełnisko z prawdopodobnymi konstrukcjami; ca 950-1100;
5. Górna Nekropola; ca 1100-1200;
6. Organiczna warstwa w południowej części Komu; ca 1200;
7. Górne warstwy, przeważnie zniwelowane i wywiezione w latach 1950-1960; ca 1200-1400. Na nich wznosił się XIX-wieczny fort.

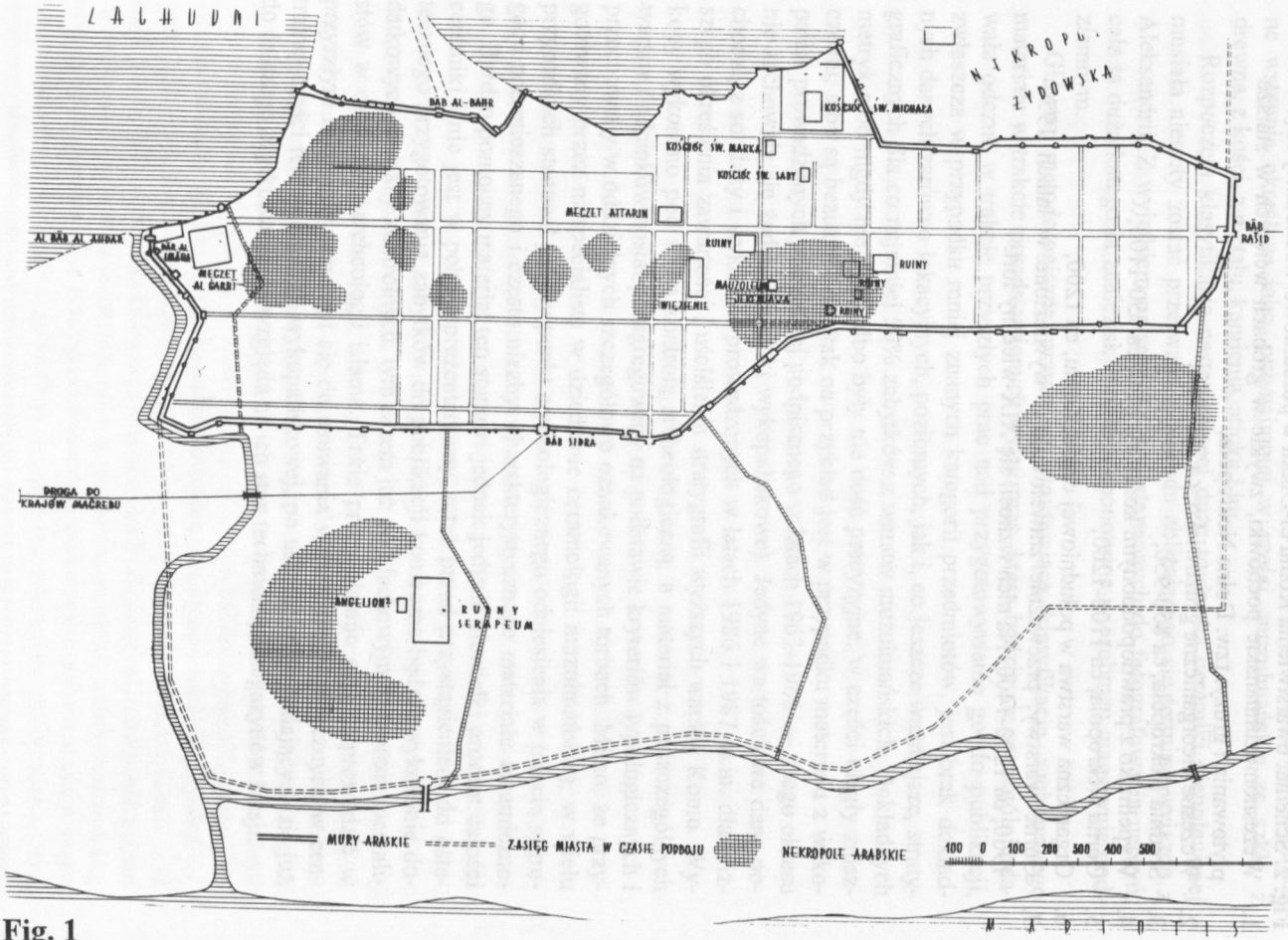
ZALHUDNI
NEKROPOL ŻYDOWSKA
BAB AL-BAHR
KOŚCIÓŁ ŚW. MICHAŁA
KOŚCIÓŁ ŚW. MARKA
KOŚCIÓŁ ŚW. SABY
MECZET ATTARIN
AL BAB AL AHDAR
BAB AL IBRAHIM
MECZET AL GARBI
RUINY
MAUZOLEUM JEROZOLIMA
WIĘZIENIE
RUINY
RUINY
RUINY
BAB RASID
BAB SIDRA
DROGA DO KRAJÓW MAGREBU
ANGELION?
RUINY SERAPEUM
MURY ARABSKIE
ZASIĘG MIASTA W CZASIE PODBOJU
NEKROPOLE ARABSKIE
100 0 100 200 300 400 500
MADITIS

Fig. 1

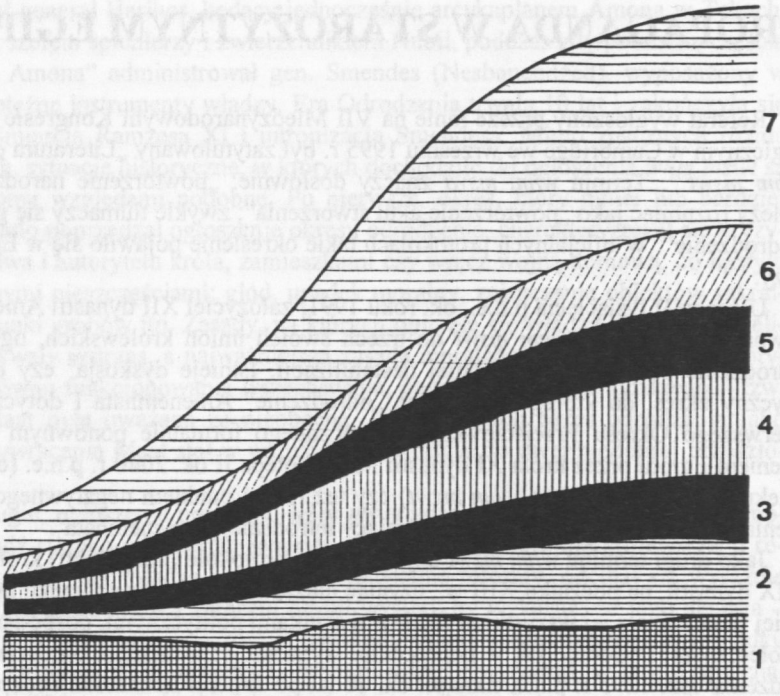

Fig. 2